

σία μας δέν ἀκολουθεῖ τήν αὐτήν τακτικήν,

5. Τὸ διαφέρον τῶν μοναστηρίων καὶ τῶν μοναχῶν: § α. Πρὸς ὀλοκλήρωσιν τοῦ παρόντος κεφαλαίου ὀφείλομεν ἔστω καὶ διὰ βραχείων νὰ ὀμιλήσωμεν καὶ περὶ τῆς μοναστηριακῆς ἀγωγῆς, ἣτις παρείχето εἰς τὰς ἀφθόρους μονὰς τοῦ Βυζαντίου.

Ἡ πρώτη συνεισφορὰ τῶν Βυζαντινῶν μοναστηρίων εἰς τὴν παιδείαν ἀναφέρεται εἰς τὴν στοιχειώδη ἐκπαίδευσιν τῶν μοναχῶν, κατὰ κύριον λόγον, καὶ δευτερευόντως εἰς τὴν ἐκπαίδευσιν τῶν λαϊκῶν. Περὶ τοῦ τελευταίου τούτου ἔχομεν μαρτυρίας, ἐξ ὧν ἐμφαίνεται ὅτι εἰς μερικὰς μονὰς ἦσαν προσηρτημένα σχολεῖα «ἱερῶν γραμμάτων» διὰ τὴν διδασκαλίαν παιδιῶν ἐκτὸς τῶν μονῶν ζώντων⁽¹⁾, ἐνῶ εἰς ἄλλας περιπτώσεις ἐπετρέπετο εἰς τοὺς μοναχοὺς νὰ ἐξέρχωνται ὠρισμένας ὥρας καθ' ἐκάστην, ἵνα διδάξουν εἰς σχολεῖα ἐκτὸς τῶν μονῶν λειτουργοῦντα.⁽²⁾ Κανονικῶς οἱ εἰς τὰ μοναστήρια εἰσερχόμενοι ὤφειλον νὰ γνωρίζουν ἀνάγνωσιν καὶ γραφὴν τοῦλάχιστον. Ἐν τῇ πραγματικότητι οἱ πλεῖστοι τούτων εἰσῆρχοντο εἰς τὰ μοναστήρια ἀγράμματοι, ἐκ δὲ τούτου ἐδημιουργήθη ἡ ἀνάγκη ἰδρύσεως ἐν αὐτοῖς σχολείων «ἱερῶν γραμμάτων», ἔνθα ἐδίδασκον οἱ ἐκ τῶν μορφωμένων μοναχῶν κρινόμενοι κατάλληλοι πρὸς τοῦτο.⁽³⁾ Παρὰ ταῦτα πολλοὶ ἐκ τῶν εἰσερχομένων παρέμενον ἀγράμματοι διὰ βίου, λόγῳ τοῦ προκεχωρημένου τῆς ἡλικίας καὶ ἐλλείψει κλίσεως πρὸς τὰ γράμματα. Οὗτοι ἤσχολοῦντο μὲ διαφόρους χειρωνακτικὰς ἐργασίας, τὰς ὁποίας συστηματικῶς ἐδίδασκοντο πλησίον πεπειραμένων μοναχῶν.⁽⁴⁾ Οὕτω τὸ πρόβλη-

(1) Ἀνωνύμου βίος Ἀγ. Νικολάου τοῦ Στουδίτου, Migne E.Π. 105, 869. Μ.Ι.Γεδεών: «Σχολεῖα μέσου αἰῶνος. . .» Ἐκκλ. Ἀλήθ. τ. 22, σ. 200.

(2) «Τῶν Νικηφόρου Ὁμολογητοῦ Κανόνων τινές», Migne E.Π. 100, 852.

(3) Μ. Βασιλείου «Κεφάλαια τῶν κατὰ πλάτος ἰδρῶν», ιε' Migne E. Π. 31, 953.

(4) Βίος Θεοδ. Στουδίτου, Migne E.Π. 99, 168 C καὶ 1733 ε. Ἐδσταθίου Θεοσυνίκης «Ἐπίσκεψις βίου μοναχικοῦ», § 18',

μα τοῦ ἐπαγγελματικοῦ προσανατολισμοῦ, ἀπησχόλησεν εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς τοὺς ὀργανωτὰς τοῦ μοναχικοῦ βίου, καὶ πολλαὶ ὀρθαὶ ὑποδείξεις, ὡς πρὸς τὸν τρόπον τοῦ ἐπαγγελματικοῦ προσανατολισμοῦ καὶ ἐπιλογῆς τῶν ἀτόμων, εὐρίσκονται εἰς ἐργασίας τοῦ Μ. Βασιλείου, τοῦ Θεοδώρου Στουδίτου, τοῦ Θεσ)νίκης Εὐσταθίου κ. ἄ. Σημειώτεον ὅτι ἡ ἐπαγγελματικὴ ἐπιλογή-καὶ προσανατολισμὸς-ἐπεξετάθη εἰς τινὰς περιπτώσεις καὶ εἰς ἐπαγγέλματα ἀπαιτοῦντα γραμματικὴν μόρφωσιν. Συνέβη τοῦτο εἰς μοναστήρια, εἰς τὰ ὅποια σημαντικῶς ἐκαλλιεργοῦντο τὰ γράμματα, φυσικὰ, ὡς ἦτο π.χ. ἡ Μονὴ τοῦ Στουδίου ἐν Κων)πόλει ἐπὶ Θεοδώρου Στουδίτου (9ος αἰών), ἀναδιοργανωτοῦ τοῦ μοναχικοῦ βίου. (4) Ὁ Θεόδωρος Στουδίτης, πλὴν τοῦ σχολείου διὰ τὴν διδασκαλίαν τῶν «ἱερῶν γραμμάτων», ἱδρυσεν καὶ σχολεῖον γραμματικῆς καὶ ἐπὶ πλέον εἰδικὰς σχολὰς ἀντιγραφέων, ὑμνογράφων κλπ. Οἱ ἀντιγραφεῖς πέραν τῶν «ἱερῶν γραμμάτων» ἐδιδάσκοντο καὶ καλλιγραφίαν-ἂν καὶ πολλοὶ τούτων φαίνεται νὰ εἶχον ἔτι εὐρυτέραν γραμματικὴν μόρφωσιν - προσέτι δὲ καὶ τοὺς κανόνας τοῦ ὀρθῶς ἀντιγράφειν τὰ πρὸς ἀντιγραφὴν διδόμενα βιβλία.

Ἐπὶ τῇ εὐκαιρίᾳ ταύτῃ θὰ ἤθελα νὰ σημειώσω τὴν ἐκ τῶν ἀντιγραφέων συνεισφορὰν εἰς τὴν παιδείαν τῶν Βυζαντινῶν. Οἱ μοναχοὶ ἀντιγραφεῖς ἠσχολοῦντο κατ' ἀρχὴν μὲ τὴν γραφὴν θρησκευτικῶν βιβλίων⁽³⁾ διὰ μοναχοὺς προοριζομένων. Ἄλλ' ἔχομεν ἐνδείξεις ὅτι ἀντέγραφον βιβλία—τὰ ὅποια διέθετον ἐπὶ χρήμασιν—διὰ τοὺς ἐκτὸς τῶν μονῶν ζῶντας Χριστιανοὺς. Τοῦτο ἀνομολογεῖ ἐμμέσως καὶ ὁ Κρουμβάχερ, λόγον ποιούμενος περὶ χρονογραφιῶν καὶ τῶν συγγραφέων αὐτῶν. Αἱ χρονογραφίαι, λέγει «ἀποτείνονται πρὸς τὸν πολὺν λαόν, μάλιστα δὲ πρὸς τὰ πλήθη τῶν μόλις γραμμάτων ἀψαμένων ἐνοίκων τῶν μονῶν...»⁽³⁾ ἐγράφοντο δὲ ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον ὑπὸ μοναχῶν.

Migne E.Π. 135, 773 C. Κ. Κρουμβάχερ: I.B.Λ. τόμ. Α' σ. 636 καὶ Β' σ. 628.

(1) Κ. Κρουμβάχερ I.B.Λ. τόμ. Α' σ. 293 ἔ.

(2) Αὐτ. τομ. Α' σ. 715 ἔ.

(3) Αὐτ. τομ. Α' σ. 443.

Πλὴν τῶν χρονογραφιῶν οἱ μοναχοὶ ἠσχολοῦντο καὶ μὲ τὴν συγγραφὴν ἢ ἀντιγραφὴν ἄλλων ἔργων, ἤτοι βίων ἀγίων καὶ μαρτύρων τῆς πίστεως, ἀναγνωσμάτων λίαν προσφιλῶν εἰς τοὺς ὀλιγογραμμάτους Βυζαντινοὺς, λόγῳ τοῦ περιεχομένου των καὶ τῆς ἀπλῆς γλώσσης, εἰς ἣν γενικῶς ἐγράφοντο ταῦτα. «Ἡ ἀγιολογία», γράφει πολὺ ὀρθῶς ὁ Κ. Κρουμβάχερ, «λαλεῖ πολλάκις τὴν γνησίαν γλῶσσαν τοῦ λαοῦ, ἣν δὲν προσβάλλει ἡ νόσος τοῦ κλασικισμοῦ τῶν λογίων». Ἄλλὰ καὶ ἡ «ψυχαγωγία» τῶν ἀναγνωστῶν, ἣτοι ἡ ἠθικοθρησκευτικὴ των διαπαιδαγώγησις ἐπετυγχάνετο διὰ τῶν αὐτῶν ἀναγνωσμάτων, καθ' ὅσον, ὡς καὶ ὁ Κρουμβάχερ παραδέχεται, «ἡ ἀγιολογία ἀποκαλύπτει ἀκμαῖον θρησκευτικὸν φρόνημα, οὗ τὰ ἴχνη ματαίως ἀναζητοῦμεν παρὰ τοῖς ἐξ ἐπαγγέλματος θεολόγοις» (1). Γενικῶς εἰπεῖν διὰ τῶν ἀναγνωσμάτων τούτων—ἔστω καὶ ἀκαλαισθήτως πολλάκις γεγραμμένων—παρείχετο εἰς «τὸν πολὺν λαόν», τοὺς ὀλιγογραμμάτους Βυζαντινοὺς, ποία τις πνευματικὴ τροφή, ἣτις διετήρει ἐν ἀπασχολήσει τὸ πνεῦμα αὐτῶν εἰς μίαν περίοδον, κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς ὁποίας ἄλλοι ὄμοροι καὶ μὴ λαοὶ ἦσαν καθ' ὅλοκληρίαν βυθισμένοι εἰς τὸ σκότος τῆς ἀμαθείας καὶ τῆς ἀγραμματοσύνης. Τέλος τὰ ἔργα ταῦτα ὑπῆρξαν ἀφορμὴ διὰ τὴν χρησιμοποίησιν τῆς γνησίας γλώσσης τοῦ λαοῦ εἰς τὸν γραπτὸν λόγον. Οὕτω ὁμως ἐδόθη ἡ δυνατότης τῆς βαθμιαίας καλλιέργειας τῆς ὀμιλουμένης γλώσσης, χάρις εἰς τὴν ὁποίαν ἐπετεύχθη ὥστε περισσότερον μορφωμένοι Βυζαντινοί, μοναχοὶ καὶ λαϊκοὶ νὰ γράφουν εἰς αὐτὴν ἀξιόλογα ἔργα των, ὡς λ.χ. ἔπραξεν ὁ Θεόδωρος Πρόδρομος κ.ἄ. ποιηταὶ τῶν τελευταίων αἰῶνων ἐν Βυζαντίῳ, γνωστοὶ καὶ ἀνώνυμοι.

Ἐξ ἄλλου ἔργα τινὰ γραφέντα ὑπὸ μοναχῶν (ὑμνοὶ, βιογραφίαι ἀγίων κ.τ.δ.) ἐχρησιμοποιοῦντο καὶ εἰς τὰ σχολεῖα τῶν ἱερῶν γραμμάτων, ἐνῶ ἄλλα ἔργα, ἰδίᾳ γραμματικαὶ ἐλληνικῆς γλώσσης καὶ ἀντίγραφα ἀρχαίων καὶ ἐκκλησιαστικῶν κειμένων, εἰς τὰ σχολεῖα τῆς «ἐγκυκλίου παιδείας» (2), ὡς θὰ ἔχωμεν τὴν εὐκαιρίαν νὰ ἴδωμεν εἰς τὸ Β' μέρος τῆς μελέτης ἡμῶν.

(1) Κ. Κρουμβάχερ I.B.A. τόμ. Α' § 82, σ. 354.

(2) BAYNES AND MOSS: Byzantium, σ. 165.

Οὕτως οἱ ἀντιγραφεῖς καὶ συγγραφεῖς μοναχοὶ ἀπεδείχθησαν πολλαπλῶς χρήσιμοι εἰς τὴν Βυζαντινὴν ἐκπαίδευσιν. Ἄν μάλιστα ἀσπασθῶμεν τὴν ἀπόψιν ἐνίων ἐρευνητῶν (1), ὅτι κατὰ τὸ πρότυπον τῆς μονῆς τοῦ Στουδίου ἰδρύθησαν καὶ ἐλειτούργησαν καὶ ἄλλαι μοναὶ—γνωρίζομεν δὲ ὅτι ἀπὸ τοῦ 9ου αἰ. καὶ ἐξῆς πολλαὶ μοναὶ ἰδρύθησαν ἐν Βυζαντίῳ—θὰ πρέπη νὰ συμπεράνωμεν, ὅτι ἡ τοιαύτη τῆς ἐκπαιδεύσεως ὠφέλεια ὑπῆρξεν σημαντικὴ, καίτοι μικροτέρα παρ' ὅτι εἰς τὴν μεσαιωνικὴν Δύσιν, ὅπου τὰ μοναστήρια ἦσαν τὰ κυριώτερα—ἂν μὴ τὰ μόνα—κέντρα μαθήσεως καὶ ἀντιγραφικῆς ἐργασίας.

§ β. Δέον προσέτι νὰ λεχθῆ ὅτι οἱ μοναχοὶ ἠσχολοῦντο καὶ μὲ ἀνώτερας μαθήσεις. Οὕτως ἐν τῇ μονῇ τοῦ Στουδίου λ.χ. ὑπῆρχε πλὴν τοῦ στοιχειώδους σχολείου καὶ σχολεῖον «ἐγκυκλίου παιδείας». Οἱ μοναχοί, γράφει ὁ βιογράφος τοῦ Θεοδώρου Στουδίτου: «οὐδὲ τῶν λογικῶν ἀμέτοχοι καθεστήκεσαν τεχνῶν ἀλλὰ καὶ γραμματικῆς παρ' αὐτοῖς ἐφιλοπονεῖτο κατόρθωσις, δι' ἧς ἢ τε πρὸς τὸ γράφειν ὀρθῶς ἐγγίγνεται τοῖς πεπονηκόσιν εἴδησις, καὶ ἢ πρὸς ἀνάγνωσιν ἐντυποῦται αὐτοῖς ἠθικότης καὶ φιλοσοφίας δὲ τεχνολογία καὶ δογμάτων πατερικῶν ἀποσθηθίσις.» (2) Ὅσον ἀφορᾷ τὴν σπουδὴν τῆς γραμματικῆς ἐξηγοῦνται ἐν τῷ αὐτῷ χωρίῳ οἱ λόγοι τῆς τοιαύτης σπουδῆς. Ἄλλ' ἐν τῷ σχολείῳ τούτῳ ἐδιδάσκετο καὶ «φιλοσοφίας τεχνολογία». Διὰ τοῦ ὅρου τεχνολογία νοεῖται ἐνταῦθα ἡ διαλεκτικὴ τέχνη, ἧς ἡ σπουδὴ ἦτο ἀπαραίτητος, διότι οἱ κληρικοὶ καὶ οἱ μοναχοὶ ἔπρεπε νὰ εἶναι εἰς θέσιν καὶ διὰ λογικῶν ἐπιχειρημάτων νὰ ὑποστηρίζουν δογματικὰς ἀληθείας καὶ νὰ ἀντικρούουν ἐπιτυχῶς ἀντιφρονοῦντας (3) καὶ ἰκανοὺς περὶ τὸ διαλέγεσθαι

(1) Μ.Ι. Γεδεών: Ἐκκλησ. Ἀλήθεια τ. 22, σ. 300 καὶ τ. 25, σ. 239. Βλέπε καὶ Κ. Κρουμβάχερ: I.B.A. τόμ. Α' σ. 636.

(2) Βίος Θεοδώρου Στουδίτου, Migne E.II. 99, 273 B-C.

(3) Ὁ Θεολογικὸς Εὐστάθιος τρεῖς αἰῶνας βραδύτερον αὐτὸ τὸ ἐπιχείρημα ἐπικαλεῖται, διὰ νὰ συγκινήσῃ τοὺς παραμελοῦντας τὴν μόρφωσιν τῶν μοναχῶν. Χάριν τοῦ ἐνδιαφέροντος, τὸ ὅποιον παρουσιάζει ἡ γνώμη του Εὐσταθίου, παραθέτομεν τὸ σχετικὸν χωρίον ὡς ἔχει: «Μοναχὲ χωρητι-

αίρετικούς. "Οτι δὲ τὸ σχολεῖον τοῦτο ὑπηρετεῖ σκοποὺς καθα-
ρῶς θρησκευτικούς φαίνεται καὶ ἐκ τῆς μαρτυρίας ὅτι ἐν αὐτῷ
ἐλάμβανεν ἀπαραιτήτως χώραν «*δογματῶν πατρι-
κῶν ἀποστήθις.*»

Ἄτυχῶς ὁμῶς ἡ τοιαύτη σπουδὴ δ' ἐν ἀπετέλεσε μέλη-
μα ὄλων τῶν μοναστηρίων καὶ μοναχῶν, οὔτε ἐκαλλιεργήθη
καθ' ὅλην τὴν Βυζαντινὴν περίοδον ἀνελλιπῶς, ἔστω καὶ εἰς
τὰς ὀλίγας μονὰς ὅπου ἐθεραπεύοντο τὰ ἐγκύκλια γράμματα.
Τρεῖς περίπου αἰῶνας βραδύτερον ἔχομεν τὰ φρικτὰ παράπονα
τοῦ Θεο(ν)ίκης Εὐσταθίου, κατὰ τῶν μοναχῶν τῆς ἀρχιεπισκο-
πῆς του, ὅτι παρημέλησαν παντελῶς τὴν μελέτην καὶ αὐτῶν
ἀκόμη τῶν ἱερῶν βιβλίων τῶν μοναστηριακῶν βιβλιοθηκῶν.
Δὲν ὑπάρχει ἐν τούτοις ἀμφιβολία, ὅτι ὑπῆρξαν κατὰ καιροὺς
πολλοὶ μορφωμένοι μοναχοὶ εἰς διαφόρους μονὰς τῆς πρωτευού-
σης καὶ τῶν ἐπαρχιῶν. Οὗτοι κατὰ τὸ πλεῖστον ἐτύγχανον ἀξιο-
λόγου «ἐγκυκλίου παιδείας» πρὸ τῆς εἰς τὰς μονὰς εἰσόδου των.
Ἐν ταῖς μοναῖς δὲ διαμένοντες συνέχιζον τὴν μελέτην ἐπὶ τῷ
σκοπῷ τῆς τελειοποιήσεώς των εἰς τὴν κατὰ Χριστὸν ἀρετὴν (1).

§ γ. Παρὰ ταῦτα τὸ μοναχικὸν πνεῦμα ἦτο, γενικῶς εἰ-
πεῖν, κατὰ τῶν κλασσικῶν σπουδῶν, ὡς παρατηροῦν παλαιότε-

κὲ εἰ δὲ πόθεν ἀνακύψει καὶ νῦν ζήτημα ἐκκλησιαστικὸν
ἐμβριθές, ἀμφίμαχον, καὶ πρέπει ἀγωνίζεσθαι τοὺς ἱεροὺς
ἀνδρας, ὧν μέλος καὶ μέρος οὐ τὸ τυχὸν καὶ οἱ κατὰ σέ,
τί ἂν τηρικαῦτα ποιήσης αὐτός; Πῶς ἂν λαλήσης ἀπαγα-
γῶν σεαυτοῦ, καὶ τρόπον τινὰ ἐκτεμῶν τὴν τε γλῶσσαν,
τά τε χεῖλη, τὰ θεολογικὰ δηλαδὴ νοήματα, δι' ὧν ὡς ἐπί-
παν αἱ στρεβλούμεναι συζητήσεις λύονται, ἀποκαθιστάμε-
ναι εἰς ὀρθόν; Εἰς τί σοι χρησιμεύσουσι τότε τὰ σὰ πρα-
γματικά; οἷς ὅσαι ὄραι προσταλαιπωρῶν, ἀφίης τὴν βιβλια-
κὴν τριβὴν, καὶ τὴν ὑψηλοτέραν ἀνάγνωσιν, καὶ ὑπερανω-
κισμένην καὶ θεοῦ ἀπτομένην οὐ μόνον οὐδὲ ἀναλαμβάνων
ἔφεσιν τοῦ τοιούτου καλοῦ, ἀλλὰ καὶ καταγινόμενος τῶν
μετερχομένων αὐτό...» (Εὐστ. Θεο(ν)ίκης : Ἐπίσκεψις βίου
μοναχικοῦ...» Migne E.Π. 135, 849 ἑ.).

(1) Δωροθέου ἀρχιμανδρίτου «Διδασκαλία Ψυχοφελεῖς Διάφο-
ροι», Διδασκαλία 10η, Migne E.Π. 88, 1726.

ροι καὶ σύγχρονοι Βυζαντιολόγοι, ἡμέτεροι καὶ ξένοι. Ἐλέχθη καὶ ὑπεστηρίχθη, ὅτι ὁσάκις αἱ ἀνθρωπιστικαὶ σπουδαὶ ἐγνώριζον ποίαν τινὰ ἀνθησιν ἐν Βυζαντίῳ—τοῦτο δὲ συνέβη πολλάκις, ἰδίᾳ ἀπὸ τοῦ Φωτίου (9ος αἰὼν) καὶ ἐξῆς—εὕρισκον αὐταὶ ἀντιμέτωπον τὸ μοναχικὸν πνεῦμα, με ἀποτέλεσμα ὁ ἀνθρωπισμὸς νὰ μὴ δυνηθῆ νὰ εὖρη ἐδῶ τὴν ἀνθησιν, τὴν ὁποίαν ἐγνώρισεν ἐν τῇ Δύσει, κατὰ τοὺς χρόνους τῆς Ἰταλικῆς Ἀναγεννήσεως. (1) Τοῦτο εἶναι ὄντως ἀληθές. Ὅτι ἐπομένως μένει νὰ διερευνηθῆ εἶναι οἱ λόγοι τῆς τοιαύτης τῶν μοναχῶν στάσεως ἐναντι τῶν ἀνθρωπιστικῶν σπουδῶν, καὶ ἡ ἔκτασις τῆς ἀντιδράσεώς των.

Τὸ μοναχικὸν πνεῦμα διεκρίνετο ἐξ ἀρχῆς, ἀφ' ἧς δηλ. συνεστήθη ὁ μοναχισμὸς, διὰ τὸν συντηρητισμὸν του καὶ τὴν προσκόλλησιν εἰς τὸ ὀρθόδοξον Χριστιανικὸν δόγμα· δὲν ἠνείχετο τὴν διάδοσιν ἰδεῶν ἀντιθέτων πρὸς τὸ ὀρθόδοξον δόγμα, οὗτινος ὑπῆρξε πάντοτε πιστὸς ὑπηρέτης. Οἱ μοναχοί, κατὰ ταῦτα, οὕτω δρῶντες φυσικὸν ἦτο νὰ εὕρισκωνται διαρκῶς ἀντιμέτωποι πρὸς τοὺς θιασώτας ἐκείνους τῆς κλασσικῆς Ἑλληνικῆς παιδείας καὶ φιλοσοφίας, οἵτινες διεκῆρυττον τὴν πρὸς τὰς κλασσικὰς σπουδὰς ἀγάπην καὶ ἀφοσίωσίν των καὶ προσεπάθουν τὰ συναισθήματά των καὶ τὰς πεποιθήσεις των νὰ μεταδώσουν καὶ εἰς ἄλλους. Ἀλλ' ἡ ἀντίθεσις των πρὸς τοὺς κλασσικιστὰς ἔφερε τούτους ἀντιμετώπους καὶ πρὸς τὴν «ἐγκύκλιον παιδείαν» καὶ τὰ κλασσικὰς σπουδὰς καθ' ἑαυτάς. (2) Καθὼς δὲ με τὴν πάροδον τῶν αἰῶνων τὸ μοναχικὸν πνεῦμα ἀπέκτα ὅλο καὶ περισσοτέραν δύναμιν καὶ ἤσκει διαρκῶς αὐξουσαν ἐπιρροὴν (3), ἀπέβαινε τοῦτο ὅλον ἐν καὶ περισσότερον ἀδιάλλακτον, με ἀποτέλεσμα σημαίνοντες Βυζαντινοὶ λόγιοι νὰ ἀπομακρύνωνται τῆς Κων)πόλεως—ἰδίᾳ κατὰ τοὺς τρεῖς τελευταίους αἰῶνας τοῦ Βυζαντίου. Οὗτοι μετέβαινον εἰς ἄλλας πόλεις τῆς Β.Α., ὅπου εὕρισκον ἄσυλον καὶ κάποιαν ἐλευθερίαν δράσεως.

(1) Περιοδ. «ΠΑΙΔΕΙΑ ΚΑΙ ΖΩΗ», 1951, σ. 451 (μελέτη Ἐμμ. Κριαρᾶ.)

(2) Β. Τατάκη : Θέματα Χριστ. καὶ Βυζ. Φιλοσοφίας σ. 175.

(3) Δ. Μπαλάνου : «Οἱ Βυζαντ. Ἐκκλησ. Συγγραφεῖς σ. 7.

Ὅσακις ὁμως ἡ ἀδιαλλαξία τῶν μοναχῶν ἔφθανεν εἰς τὸ κατακόρυφον μετενάστευον οὗτοι εἰς τὴν Δύσιν, κατὰ προτίμησιν δὲ εἰς τὴν Ἰταλίαν, μεταφέροντες τὴν σοφίαν των καὶ τὴν δάδα τοῦ ἀνθρωπιστικοῦ πνεύματος εἰς τὴν τότε ἀφυπνιζομένην πνευματικῶς Εὐρώπην. Οὕτως ὁμως τὸ καλογηρικὸν πνεῦμα—διὰ τῆς ἀντιδράσεώς του δηλ. κατὰ τῶν ἀνθρωπιστικῶν σπουδῶν—ὑπεβοήθησεν ἐμμέσως τὴν διάδοσιν τῶν κλασσικῶν σπουδῶν εἰς χώρας εἰς τὰς ὁποίας δὲν ἔφθανεν ἡ ἀντιδραστικὴ του ἐπιρροή, προσέφεραν οὕτω μεγίστην ὑπηρεσίαν εἰς τὴν πνευματικὴν ἀφύπνισιν τῆς νεωτέρας Εὐρώπης καὶ ἐπιταχύναν τὴν ἔλευσιν τῆς Ἰταλικῆς Ἀναγεννήσεως.

Θὰ ἦτο ἐξ ἄλλου ἀδικον καὶ ἐν πολλοῖς ἐκτὸς πραγματικότητος νὰ ἀποδώσωμεν τὴν μὴ ὑπαρξιν ἐν Βυζαντίῳ μιᾶς ἀναγεννήσεως τῶν κλασσικῶν σπουδῶν, ὁμοίας πρὸς ἐκείνην ἣτις ἔλαβεν χώραν εἰς τὴν Δύσιν, κατὰ τὸν 14ον καὶ 15ον αἰῶνα, μόνον εἰς τὴν ἀντίδρασιν τῶν Βυζαντινῶν μοναχῶν. Ἐν Βυζαντίῳ, ὡς παρατηρεῖ ὁ Κρουμβάχερ. «οὐδέποτε ἐσβέσθη τελείως ἡ ἀρχαία παράδοσις» καὶ ὡς ἐκ τούτου «αἰὼν τοῦ ἀνθρωπισμοῦ δὲν ἠδύνατο νὰ ἀναλάβῃ ἐκεῖ ὁμοίως ὡς ἐν τῇ Δύσει. Ἡ πρὸς τὴν ἀρχαιότητητα σχέσις κατὰ τὴν πολιτικὴν καὶ λογοτεχνικὴν ἔποψιν, διετηρήθη πάντοτε... Ἐντεῦθεν πηγάζει, ὅτι ὁ τεχνητῶς ἐπιταθεὶς ζῆλος πρὸς τοὺς κλασσικούς, ὅστις ἀπὸ τῶν Κομνηνῶν ἀπέβη συνήθης, οὐδ' ὁλως ἐφάνη εἰς τοὺς Βυζαντινοὺς ὡς ξένον τι καὶ ἄψυχον, ἀντιθέτως πρὸς τὴν λατινικὴν λογοτεχνίαν τῶν ἀνθρωπιστῶν, ἣτις οὐδ' ὑπὸ τῶν Ἰταλῶν ἐθεωρήθη ὡς ἐθνικόν τι...» (1) Κατὰ ταῦτα, οἱ ὄροι, οἵτινες συνέδραμον εἰς τὴν Ἰτα-

(1) Κ. Κρουμβάχερ: *I.B.L.* τ. Α' σ. 35. Καὶ ὁ Hesselring τὰ αὐτὰ πρεσβεύει, ὅταν γράφῃ ὅτι «Οἱ Βυζαντινοὶ οὐδέποτε ἠναγκάσθησαν νὰ ἀνακαλύψωσιν καὶ πάλιν τοὺς ἀρχαίους συγγραφεῖς, ὅπως ἠναγκάσθη νὰ πράξῃ ὁ Πιεράρχης καὶ ἡ περὶ αὐτὸν πλειάς». «Βυζάντιον καὶ Βυζαντινὸς πολιτισμός», μετ. Σ. Κ. Σακελλαροπούλου, Ἀθῆναι 1914.

λικήν Ἀναγέννησιν, δὲν ὑπῆρξαν οἱ αὐτοὶ καὶ ἐν Βυζαντίῳ, ἐν-
θα αἱ κλασσικαὶ σπουδαὶ εἶχον πάντοτε θιασώτας καὶ ὀπαδοὺς.

Ἐν πάσῃ περιπτώσει ἡ κατηγορία ὅτι τὸ μοναχικὸν πνεύ-
μα ἦτο κατὰ τῶν ἀνθρωπιστικῶν σπουδῶν μειοῦται, νομίζομεν,
κατὰ πολὺ, ἐὰν ἀναλογισθῶμεν πρῶτον, ὅτι οἱ μοναχοὶ ἐμμέ-
σως, διὰ τῆς ἀντιγραφικῆς τῶν ἐργασίας, συνετέλεσαν εἰς τὴν
διάσωσιν καὶ διάδοσιν πολυτίμων ἀρχαίων κειμένων, συνέβαλον
δὲ ταυτοχρόνως καὶ εἰς τὴν ἔλευσιν τῆς Ἰταλικῆς Ἀναγεννή-
σεως, ὡς ἤδη ἐλέχθη ἀνωτέρω, καὶ δεύτερον, ὅτι μεταξὺ τῶν
μοναχῶν τοῦ Βυζαντίου συγκαταλέγονται ἐξαιρέτα πνεύμα-
τα, μοναχοὶ ὡς ὁ Νικηφ. Βλεμμύδης, ὁ Μάξιμος Πλανούδης (1),
ὁ Νικηφόρος Χοῦμνος, κ.ἀ. οἵτινες ἦσαν βαθεῖς γνώσται καὶ τῆς
«θύραθεν σοφίας». Οἱ μοναχοὶ οὗτοι ὑπῆρξαν ἐξέχουσαι πνευ-
ματικαὶ φυσιογνωμίαι, διὰ δὲ τῆς ὅλης αὐτῶν συγγραφικῆς ἐρ-
γασίας καὶ δράσεως συνέβαλον τὰ μέγιστα εἰς τὴν
ἀναγέννησιν τῶν γραμμάτων ἐν Βυζαντίῳ, κατὰ
τοὺς τελευταίους αἰῶνας τῆς Β.Α. Ἐὰν ἡ ἀντίδρασις τῶν μο-
ναχῶν ἦτο τόσο μεγάλη, ὅσον παρίσταται, δὲν θὰ ἔπρεπε βε-
βαίως νὰ ὑπάρξουν μεταξὺ αὐτῶν τόσο πολλοὶ καὶ τόσο κα-
λῶς μορφωμένοι καὶ εἰς τὴν «θύραθεν σοφίαν» μεμυημένοι μο-
ναχοί. Ἡ ἀντίδρασις τοῦ μεγάλου πλήθους τῶν ἀγραμμάτων
μοναχῶν δὲν ἐστάθη ἱκανὴ νὰ ἐμποδίσῃ πλήρως τὴν καλλιέρ-
γειαν τῶν ἀνθρωπιστικῶν σπουδῶν ἐν Βυζαντίῳ, μάλιστα δὲ
κατὰ τοὺς τελευταίους αἰῶνας, ὅτε, χάρις εἰς τὸ διαφέρον τῶν
Παλαιολόγων αὐτοκρατόρων, ἀνεξωογονήθησαν αἱ κλασσικαὶ
σπουδαὶ ἐν Κων)πόλει. Εἰς ἐπίρρωσιν τῶν ὄσων ὑποστηρίζομεν
ἐπικαλούμεθα καὶ τὴν γνώμην τοῦ Κ. Κρουμβάχερ, καθ' ἣν
«ἄνευ τῶν Βυζαντινῶν μοναχῶν καὶ τῶν θύραθεν πεπαιδευμέ-
νων ὁ ἀριθμὸς οὐχὶ ἀσημάντως θὰ ὀλιγόστευεν, ἐὰν μάλιστα εἰς
τοῦτο ἀναβλέψωμεν, ὅτι πολλοὶ ἐξ αὐτῶν τότε μόνον εὑρισκον
χρόνον καὶ τέρψιν πρὸς συγγραφικὴν ἐργασίαν, ὅταν ἀπεσύρον-
το εἰς κανὲν μοναστήριον. (2)

(1) Κ. Κρουμβάχερ I.B.A. τ. Β' σ. 183.

(2) Αὐτ. τομ. Α' σ. 277

6. Συμπέρασμα: Ἐκ τῶν ἐν τῷ κεφαλαίῳ τούτῳ λεχθέντων διαπιστοῦται, ὅτι πλείστοι ὅσοι παράγοντες ἐδείκνυον διαφέρον διὰ τὴν ἐκπαίδευσιν ἐν Βυζαντίῳ, σπουδαιότεροι τῶν ὁποίων ἦσαν οἱ Βυζαντινοὶ ὡς ἄτομα, τὸ Κράτος καὶ ἡ Ἐκκλησία. Συνεπεία τούτου σεβαστὸς ἀριθμὸς Βυζαντινῶν ἐτύγχανε στοιχειώδους καὶ «ἐγκυκλίου» παιδείσεως—μέσης καὶ ἀνωτέρας—ὡς καὶ «ἱερᾶς» τοιαύτης. Δὲν πρέπει ἐν τούτοις νὰ μείνωμεν μὲ τὴν ἐντύπωσιν, ὅτι τὸ ποσοστὸν τῶν ἀγραμμάτων ἢ ἡμιμαθῶν Βυζαντινῶν ἦτο περιορισμένον, διότι ἐν τῇ πραγματικότητι ἡ μέγιστη πλειοψηφία τῶν Βυζαντινῶν ἀνήκεν εἰς τὰς δύο τελευταίας κατηγορίας τῶν ὀλιγογραμμάτων⁽¹⁾ καὶ τῶν ἀγραμμάτων. Ἀλλὰ τὸ φαινόμενον τοῦτο δὲν πρέπει νὰ μᾶς ἐκπλήττη. Ἐὰν λάβωμεν ὑπ' ὄψιν τὴν ἐποχὴν καὶ τὰς συνθήκας ὑπὸ τὰς ὁποίας ἔζησαν οἱ Βυζαντινοὶ ἡμῶν πρόγονοι, δὲν θὰ ἀποροῦμεν διατὶ ἔχομεν τόσον πολλοὺς πεπαιδευμένους τοιούτους, ἐν συγκρίσει πρὸς τὸν μικρὸν ἀριθμὸν τῶν πεπαιδευμένων ἄλλων συγχρόνων πρὸς αὐτοὺς λαῶν. Οἱ Βυζαντινοὶ ἦσαν πολὺ περισσότερον μορφωμένοι καὶ πολιτισμένοι⁽²⁾ παρ' ὅτι οἱ σύγχρονοὶ τῶν λαοῦ καὶ εἶχον ποσοστὸν πέπαιδευμένων ἀσυγκρίτως μεγαλύτερον ἐκείνου τῶν συγχρόνων τῶν, πράγμα τὸ ὁποῖον καὶ οἱ αὐτοὶ σύγχρονοὶ τῶν παρεδέχοντο. Τὸ γεγονός ἐξ ἄλλου ὅτι κατὰ περιόδους, ἰδίᾳ δὲ κατὰ τοὺς τελευταίους αἰῶνας, πολλοὶ ξένοι ἤρχοντο ἐν Βυζαντίῳ διὰ κλασσικὰς σπουδὰς, ἐν συνδυασμῷ πρὸς τὸ ἕτερον γεγονός, ὅτι πολλοὶ Βυζαντινοὶ λόγιοι, τόσον πρό, ὅσον καὶ μετὰ τὴν ἄλωσιν, ἐδίδαξαν ἐν τῇ Δύσει μαρτυρεῖ ἀφ' ἑαυτοῦ περὶ τῆς ἀνωτέρας μορφωτικῆς στάθμῆς τῶν Βυζαντινῶν προγόνων μας.

(1) Φ. Κουκουλέ: «Βυζαντινῶν βίος καὶ πολιτισμὸς». Τόμ. Α', Ι.

(2) The Cambridge Medieval History, τ. ΙΥ, σ. ΧΙΥ (1923).

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ 2.

ΣΚΟΠΟΣ ΑΓΩΓΗΣ ΕΝ ΒΥΖΑΝΤΙΩ, ΚΑΙ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΠΑΙΔΕΙΑ

1. Οἱ πρωτοπόροι παιδαγωγοὶ τῶν Βυζαντινῶν.

Ὁ μελετῶν τὰ ἔργα τῶν μεταγενεστέρων Βυζαντινῶν συγγραφέων λίαν εὐχερῶς ἄγεται εἰς τὴν διαπίστωσιν, ὅτι οὗτοι ὑπέστησαν βαθεῖαν τὴν ἐπίδρασιν ἐκ τῶν ιδεῶν τόσοσιν τῶν προγόνων αὐτῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων, ὅσον καὶ κυρίως τῶν μεγάλων Πατέρων τῆς Ὁρθοδόξου Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας ἐπὶ θεμάτων πάσης φύσεως, θρησκευτικῶν, κοινωνικῶν, φιλοσοφικῶν, παιδαγωγικῶν κλπ. Νέαι ἀπόψεις καὶ ιδέαι ἐνίοτε διατυπῶνται εἰς τὰ ἔργα αὐτῶν, ἀλλὰ καὶ εἰς αὐτὰς ἀκόμη τὰς περιπτώσεις καθίσταται φανερά ἡ ἐξάρτησις ἀπὸ τῆς συμμίκτου καὶ πλουσίας Ἑλληνικῆς, Ἑλληνιστικῆς καὶ Χριστιανικῆς παραδόσεως. Τὸ πρᾶγμα δὲ εἶναι εὐδεξήγητον. Ἡ ἐξαιρετος πνευματικὴ κληρονομία τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων ἐδημιούργει εἰς πάντα Βυζαντινὸν τὴν συναίσθησιν τῆς πνευματικῆς ἐκείνων ὑπεροχῆς, ὡς καὶ τὸ δέος καὶ τὸν θαυμασμόν πρὸς τοὺς πρωταθλητὰς ἐκείνους τῆς σκέψεως, οἵτινες τόσοσιν πολὺ ἐπροχώρησαν εἰς τὸν τομέα τῆς κατακτήσεως τῆς ἀνθρωπίνης γνώσεως καὶ σοφίας. Ἀλλὰ παρόμοια συναισθήματα καὶ ιδέας ἐγέννα εἰς τοὺς Βυζαντινοὺς καὶ ἡ Χριστιανικὴ παράδοσις καὶ ἡ πνευματικὴ δημιουργία διακεκριμένων Χριστιανῶν λογίων τῶν πρώτων ἀπὸ τῆς ιδρύσεως τῆς Βυζαντινῆς Αὐτοκρατορίας αἰώνων, Ὁμολο-

γουμένως ἡ πνευματικὴ προσφορὰ τῶν Τριῶν Ἱεραρχῶν καὶ ἄλλων μεγάλων Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας καὶ ἐκκλησιαστικῶν ἀνδρῶν τῆς αὐτῆς ἢ καὶ τῶν μετέπειτα περιόδων ὑπῆρξε πλουσιωτάτη, ποιοτικῶς δὲ ἀρίστη, ὥστε πᾶς μετέπειτα Βυζαντινὸς λόγιος νὰ αισθάνεται ὡς βασικὸν αὐτοῦ καθῆκον καὶ ὑποχρέωσιν νὰ γνωρίσῃ καὶ ἀφομοιώσῃ πλήρως τὰ σοφὰ τῶν ὡς ἄνω ἀνδρῶν διδάγματα καὶ τὰς ἰδέας. Τοῦτο δέ, ἀφ' ἐνὸς μὲν διὰ τὴν ἀρτιωτέραν πνευματικὴν καὶ ἰδεολογικὴν του κατάρτισιν καὶ ἀφ' ἑτέρου, διὰ νὰ δυνηθῇ καὶ οὗτος νὰ προσφέρῃ ὡς προέκτασιν καὶ τὴν ἰδικὴν του πνευματικὴν συνεισφοράν, ἣτις πάντοτε ἔφερε τὰ ἴχνη τῆς ἐπιδράσεως τῶν ἰδεῶν τῶν Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας τοῦλάχιστον, ἂν μὴ καὶ τῶν Ἑλλήνων διανοητῶν τῆς προχριστιανικῆς ἐποχῆς.

Πράγματι ἡ θέσις τῶν μεγάλων Πατέρων τῆς Ὁρθοδόξου Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας—ἰδίᾳ τῶν Πατέρων τοῦ 4ου καὶ 5ου αἰῶνος μ.Χ.—εἰς τὴν ἱστορίαν τοῦ πολιτισμοῦ τῶν Βυζαντινῶν ὑπῆρξε δεσπόζουσα. Καθ' ἡμᾶς, ὅπως ὁ μελετῶν τὰ φιλοσοφικὰ καὶ κοινωνιολογικὰ λ.χ. προβλήματα τῆς ἐποχῆς μας δὲν εἶναι δυνατόν νὰ ἀγνοήσῃ ἓνα Πλάτωνα καὶ ἓναν Ἀριστοτέλη, οὕτω καὶ ὁ σοβαρῶς ἀσχολούμενος μὲ τὸν βίον καὶ τὸν πολιτισμὸν τῶν Βυζαντινῶν δὲν δύναται νὰ κατανοήσῃ τοῦτον, ἔὰν ἀγνοήσῃ τὰς συγγραφικὰς ἐργασίας, τὴν προσωπικότητα καὶ τὴν δρᾶσιν τῶν μεγάλων Πατέρων τοῦ 4ου καὶ 5ου αἰῶνος, ἐνὸς Βασιλείου, ἐνὸς Χρυσοστόμου, ἐνὸς Γρηγορίου Θεολόγου, ἐνὸς Πηλουσιώτου κ.ἄ. πολλῶν. Μελετῶν τούτους ὁ ἐρευνητῆς τοῦ βίου καὶ τοῦ πολιτισμοῦ τῶν Βυζαντινῶν ἔχει διττὸν ὄφελος· ἀφ' ἐνὸς μὲν γνωρίζει τὰς ἰδέας τῶν ὡς ἄνω ἐκκλησιαστικῶν καὶ ἄλλων ἀνδρῶν, ἀφ' ἑτέρου δὲ διευκολύνεται εἰς τὴν κατανόησιν τῶν ἰδεῶν τῶν μετέπειτα Βυζαντινῶν λογίων, καθ' ὅσον οἱ τελευταῖοι οὗτοι βαθεῖαν ὑπέστησαν τὴν ἐκ τῶν ἰδεῶν τῶν πρώτων Βυζαντινῶν λογίων ἐπίδρασιν. Θὰ ἴδῃ δὲ ὅτι ἡ ἐπίδρασις αὕτη συνεχίσθη καθ' ὅλην τὴν Βυζαντινὴν περίοδον καὶ ἐπεξετάθη κατόπι καὶ εἰς τοὺς Ἑλληνας τῶν μετὰ τὴν πτώσιν τῆς Βασιλευούσης χρόνων, καὶ καθ' ὅλην τὴν περίοδον τῆς Τουρκοκρατίας καὶ ἔφθασε μέχρις ἡμῶν, καθισταμένη ὅσημῃ ραι ὄλονεν ἰσχυροτέρα, παρ' ὅτι ὑπῆρξε κατὰ τοὺς πρώτους μετὰ

τὴν ἀπελευθέρωσιν τῆς Πατρίδος μας ἐκ τοῦ Τουρκικοῦ ζυγοῦ χρόνου.

Εἰδικώτερον ὅμως ὅσον ἀφορᾷ τὸν μελετητὴν τοῦ προβλήματος τῆς παιδείας ἐν Βυζαντίῳ, ἡ παραγνώρισις τῶν περὶ ἀγωγῆς γενικῶς ἀντιλήψεων τῶν Μεγάλων Πατέρων θὰ ἀπετέλει ἀσύγγνωστον αὐτοῦ σφάλμα. Διότι ἀκριβῶς εἰς τὸ πεδίου τοῦτο ἐξεδηλώθη λίαν ἔντονον τὸ διαφέρον τῶν μεγάλων Πατέρων καὶ ὑπῆρξεν ἄμεσος καὶ ἀποτελεσματικὴ ἡ ἐπίδρασις των. Οὗτοι καὶ εἰδικώτερον οἱ Τρεῖς Ἱεράρχαι, ἡσχολήθησαν ἐνδελεχῶς τόσο με θεωρητικά, ὅσον καὶ με πρακτικὰ προβλήματα τῆς παιδείας τῶν συγχρόνων των. Εἰς τὴν ἀντιμετώπισιν δὲ τῶν προβλημάτων τούτων ἐπωφελήθησαν οὗτοι τῆς ἐμπειρίας τῶν Ἑλλήνων προγόνων των. Ἐμελέτησαν καλῶς τοὺς ἀρχαίους, ἐνεβάθυναν εἰς τὰς παιδαγωγικὰς καὶ ψυχολογικὰς των ιδέας καὶ θεωρίας καὶ οὕτως ἐπέτυχον νὰ καρπωθοῦν πολλὰ ἐξ αὐτῶν καὶ νὰ καταλήξουν εἰς ὑγιεῖς περὶ ἀγωγῆς ἀντιλήψεις, τὰς ὁποίας ἔθεσαν εἰς τὴν ὑπηρεσίαν τῆς παιδείας τῶν συγχρόνων των. Εἶναι γνωστὸν, ὅτι οἱ Τρεῖς Ἱεράρχαι—καθὼς καὶ ὁ σύγχρονός των Γρηγόριος ὁ Νύσσης—διεκρίνοντο διὰ τὴν εὐρυμάθειάν των, διὰ τὴν βαθεῖαν γνῶσιν τῆς κλασσικῆς ἀρχαιότητος, ἀφ' ἑνός, καὶ διὰ τὴν τελείαν γνῶσιν τῆς Χριστιανικῆς διδασκαλίας, ἀφ' ἑτέρου. Ἐζησαν καὶ ἔδρασαν ἅπαντες εἰς τὴν ἐποχὴν, κατὰ τὴν ὁποίαν ἡ Βυζαντινὴ Αὐτοκρατορία ἐπραγματοποίει τὴν πρώτην αὐτῆς ἐμφάνισιν ἐπὶ τοῦ πολιτικοῦ, πολιτιστικοῦ καὶ πνευματικοῦ γενικῶς ὀρίζοντος τῆς Εὐρώπης. Ἦτο λοιπὸν φυσικὸν νὰ καταστῶσιν οὗτοι πρωτοπόροι εἰς τὴν προσπάθειαν τῆς διαμορφώσεως τοῦ πνευματικοῦ πολιτισμοῦ τῆς νέας Αὐτοκρατορίας καὶ ν' ἀποβοῦν οἱ—παγκοίνως σήμερον ἀνεγνωρισμένοι—θεμελιωταὶ τοῦ Ἑλληνοχριστιανικοῦ πολιτισμοῦ εἰς τὸ Βυζάντιον. Ἐζησαν κατ' εὐτυχῆ συγκυρίαν—ἔργον τῆς Θείας Προνοίας θὰ ἠδυνάμην νὰ χαρακτηρίσω τὸ γεγονός τοῦτο—εἰς μίαν ἱστορικὴν στιγμήν καὶ διὰ τὸν Χριστιανισμόν· εἰς μίαν ἐποχὴν δηλ. κατὰ τὴν ὁποίαν εἶχε πλέον ἐπιβληθῆ καὶ ἀναγνωρισθῆ ὡς ἐπίσημος θρησκεία τῆς ἀρτίουστατου Αὐτοκρατορίας καὶ θὰ ἔπρεπε νὰ καταδείξῃ ἐμπράκτως τὴν δυνάμιν του ὡς παράγων ἀγωγῆς καὶ ἐξημερώσεως τῶν

ἠθῶν τῶν ἀνθρώπων. Ἡ μύησις των εἰς τὸν Χριστιανισμόν, ἥτις εἶχε λάβει χώραν ἐξ ἀπαλῶν ὀνύχων, καὶ ἡ βαθεῖα κλασικὴ των μόρφωσις ἐπέτρεψαν εἰς αὐτοὺς ὅπως ἀτενίσουν τὸ πρόβλημα τῆς ἀγωγῆς εἰς ὅλην του τὴν ἔκτασιν καὶ βάθος, μὲ τὴν ἀμεροληψίαν ἐκείνην ἣ ὁποία ἀπαιτεῖται εἰς τοιαύτας κοσμοϊστορικὰς στιγμὰς, ὡς ἡμεῖς προσωπικῶς πιστεύομεν, διαφωνοῦντες πρὸς ἐκείνους, οἱ ὅποιοι ὑποστηρίζουν τὴν ἀποψιν, ὅτι οἱ Τρεῖς Ἱεράρχαι δὲν ἠδυνήθησαν εἰ μὴ ἐπιπολαίως μόνον νὰ ἴδουν τὸ πρόβλημα τοῦτο, ὡς μέρος τοῦ καθόλου κοινωνικοῦ προβλήματος τῆς ἐποχῆς των. Χάρις εἰς τὴν εὐρυμάθειαν καὶ τὴν διορατικότητά των δὲν ἐδυσκολεύθησαν νὰ ἴδουν καὶ ἀναγνωρίσουν τὴν ἀξίαν καὶ τῆς κλασικῆς παιδείας διὰ τὴν μόρφωσιν τοῦ ἀτόμου καὶ νὰ δώσουν εἰς ταύτην τὴν ἐμπρέπουσαν θέσιν ἐντὸς τοῦ ὅλου συστήματος ἀγωγῆς καὶ ἐκπαιδεύσεως τῶν νέων Χριστιανῶν τοῦ Βυζαντίου, τὸ ὁποῖον οἱ ἴδιοι τρόπον τινὰ ἐφιλοτέχνησαν. Τοιοῦτοτρόπως ἐπεσφράγισαν τὴν προσπάθειαν πολλῶν Χριστιανῶν λογίων τῶν πρώτων αἰώνων διὰ μίαν προσέγγισιν τοῦ Ἑλληνικοῦ πνεύματος καὶ τῆς ἐξ ἀποκαλύψεως ἀληθείας τῆς Βίβλου. Δυνάμεθα ἀδιστακτῶς νὰ ὑποστηρίξωμεν τὴν γνώμην ὅτι οὗτοι διείδον σαφῶς, ὅτι «κλασικὴ ἑλληνικὴ παιδεία καὶ Βίβλος, ἐν στενῇ πρὸς ἀλλήλας πλοκῇ καὶ ἀλληλεξαρτήσῃ εἶναι τὰ αἰώνια μέσα πρὸς ἐπίτευξιν τοῦ ἰδεώδους τοῦ ὑψηλοτέρου πνευματικοῦ πολιτισμοῦ, ἧτοι τῆς λυτρώσεως τοῦ ἀνθρώπου ἀπὸ τὸ ἄλογον Ἐγὼ καὶ τῆς ἀνατάσεως αὐτοῦ εἰς τάξιν ἠθικοῦ ἐλλόγου ὄντος μὲ δικαιώματα ἀλλὰ καὶ μὲ ὑποχρεώσεις καθιερούμενας ἐξ ἐκτιμήσεων ἠθικῶν καὶ ἐκ πνεύματος κοινωνικῆς ἀλληλεγγύης». (1)

Ἡ συνεισφορὰ τῶν μεγάλων Πατέρων, μάλιστα δὲ τῶν Τριῶν Ἱεραρχῶν, εἰς τὴν δημιουργίαν ὑγιοῦς πνευματικῆς ζωῆς γενικῶς, καὶ εἰς τὴν ἀγωγήν τῶν Βυζαντινῶν εἰδικώτερον, τυγχάνει ὁλονὲν μεγαλυτέρας ἀναγνωρίσεως ἐπὶ τῶν ἡμερῶν μας. Πλεῖστοι ἐρευνηταὶ ἀποδέχονται τὴν γνώμην, ὅτι οἱ μεγάλοι Πατέρες τοῦ 4ου καὶ 5ου αἰ. μ.Χ. ἔθεσαν ὀριστικῶς τὰ θεμέ-

(1) Παν. Ι. Ζέπου: «Οἱ Τρεῖς Ἱεράρχαι πρῶτοι γνήσιοι ἀνθρωπισταί», Ἀκτῖνες, 1955, τεύχος Ἰανουαρίου, σελ. 25, Ι.

λα ἐνὸς πνευματικοῦ πολιτισμοῦ βασικῶς Ἑλληνικοῦ, διαφοροποιηθέντος ὁμως τῇ ἐπιδράσει τοῦ Χριστιανικοῦ πνεύματος εἰς τὸν τόσον γνῶριμον ἡμῖν Ἑλληνοχριστιανικὸν πολιτισμόν, ὅστις ἀποτελεῖ τὴν τελειοτέραν πνευματικὴν ἐκδήλωσιν ὄλων τῶν αἰῶνων, καὶ τὴν ἰσχυροτέραν ἐκπολιτιστικὴν δύναμιν, τὴν ὁποίαν ἐγνώρισε ποτὲ ὁ πεπολιτισμένος κόσμος. Ἀξίζει ὁμως νὰ σημειωθῇ, ὅτι ἡ ἀναγνώρισις τῆς ὑπερόχου ταύτης συνεισφορᾶς καὶ ὑπηρεσίας τῶν Τριῶν Ἱεραρχῶν χρονολογεῖται πολὺ πρὸ ἡμῶν. Τὴν πρώτην ἐπίσημον ἀναγνώρισιν ἀπὸ μέρους τῆς πολιτείας ἔχομεν κατὰ τὸν 11ον μ.Χ. αἰῶνα, (1) ὅτε ὁ ἀνθρωπιστῆς λόγιος Ἰωάννης Μαυρόπουλος εἰσηγήθη εἰς τὸν Αὐτοκράτορα ὅπως ἀφιερωθῇ εἰδικὴ ἡμέραν εἰς μνήμην τῶν «τριῶν μεγίστων φωστῆρων τῆς τρισηλίου Θεότητος», ἡ 30ῆ Ἰανουαρίου ἐκάστου ἔτους, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον καὶ ἐγένετο. Ἐκτοτε ἡ ἡμέρα αὕτη ἐορτάζεται κατ' ἔτος μετὰ πάσης λαμπρότητος καὶ ἐπισημότητος, ὡς ἡμέρα τῶν γραμμάτων. Ἡ Ὁρθόδοξος Ἀνατολικὴ Ἐκκλησία ἐν τούτοις πολὺ ἐνωρίτερον ἀνεγνώρισε καὶ ἐπισήμως καθιέρωσε τὸ ἔργον τῶν μεγάλων Πατέρων καὶ ἰδικώτερον τῶν Τριῶν Ἱεραρχῶν, ὡς μαρτυροῦσιν αἱ Σύνοδοι αὐτῆς καὶ αἱ ὁμολογίαι ἐτέρων μεγάλων Πατέρων, οἱ ὁποῖοι ἔζησαν ὀλίγον μετ' αὐτούς. Πράγματι εἰς τὰς πλέον ἀξιολόγους ἐργασίας διασῆμων ἐκκλησιαστικῶν συγγραφέων παρατηροῦμεν τὴν ἐπίμονον αὐτῶν τάσιν νὰ ἀναφέρωνται εἰς τὰς γνώμας τῶν Τριῶν Ἱεραρχῶν κ.ἄ. μεγάλων Πατέρων τοῦ «χρυσοῦ αἰῶνος» τῆς Ἐκκλησίας, ἐπὶ τοῦ θέματος, τὸ ὁποῖον ἐκάστοτε διαπραγματεύονται καὶ νὰ ἐπικαλοῦνται τὰς γνώμας ταύτας πρὸς ὑποστήριξιν καὶ τῶν ἰδικῶν των ἀπόψεων. Ἀφίνομεν τὸ ἀναρίθμητον πλῆθος τῶν ἐγκωμίων διὰ τὸ ἔργον τῶν Τριῶν Ἱεραρχῶν, τὰ ὁποῖα συναντᾷ τις σχεδὸν εἰς κάθε Βυζαντινὸν σύγγραμμα. Διὰ ταῦτα ἐθεωρήσαμεν χρέος ἡμῶν ὅπως, εἰς τὰς σελίδας αἰτινες θὰ ἀκολουθήσουν, ἐκθέσωμεν, ὅση ἡμῖν δύναμις, τὰς κυριωτέρας περὶ ἀγωγῆς ἰδέας τῶν μεγάλων Πατέρων τοῦ 4ου καὶ 5ου αἰ. μ.Χ., ἰδίᾳ δὲ τὰς ἀντιλήψεις τῶν Τριῶν Ἱεραρχῶν

(1) Migne E.Π. 109, CCCXC, ἐνθα ὡς ἔτος πρώτου ἐορτασμοῦ ἀναφέρεται τὸ ἔτος 1042.

καὶ ἐν συνδυασμῷ πρὸς αὐτὰς καὶ τὰς ἰδέας μεταγενεστέρων λαϊκῶν ἢ κληρικῶν Βυζαντινῶν λογίων—εἰς ὅσην ἕκτασιν ἢ παροῦσα ἐργασία ἐπιτρέπει τοῦτο. Οὕτως ὁ ἀναγνώστης θὰ δυνηθῆ νὰ σχηματισθῆ ἰδίαν ἀντίληψιν περὶ τῆς ἐξαρτήσεως τῶν τελευταίων ἐκ τῶν πρώτων καὶ ἴσως νὰ συμφωνήσῃ μεθ' ἡμῶν εἰς ὅ,τι ὑποστηρίζομεν, ὅτι δηλαδὴ αἱ θεμελιώδεις περὶ ἀγωγῆς ἀντιλήψεις τῶν Βυζαντινῶν οὐσιωδῶς δὲν ἀφίστανται ἐκείνων τῶν μεγάλων Πατέρων τοῦ 4ου καὶ 5ου μ.Χ. αἰῶνος. Προσέτι, διὰ τῆς παραθέσεως τῶν ἰδεῶν τόσον τῶν μεγάλων Πατέρων ὅσον καὶ τῶν μετέπειτα ἀσχοληθέντων μὲ τὸ πρόβλημα τῆς παιδείας Βυζαντινῶν λογίων, θέλει δοθῆ ἡ εὐκαιρία ὅπως ἴδωμεν τὴν ἐξάρτησιν καὶ τῶν Βυζαντινῶν γενικῶς ἀπὸ τῶν παιδαγωγικῶν ἰδεῶν τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων καὶ τῶν προγόνων τῶν τῆς Ἀλεξανδρινῆς περιόδου. Ἡ τελευταία αὕτη ἐξάρτησις ἐν τούτοις ἐνδέχεται νὰ καταστῆ περισσότερο ἐμφανῆς ἐκ τῆς ἐπισκοπήσεως τοῦ ἐκπαιδευτικοῦ συστήματος τῶν Βυζαντινῶν, περὶ τοῦ ὁποίου θὰ γίνῃ εὐρὺς λόγος εἰς τὸν δεῦτερον τόμον τῆς μελέτης ἡμῶν.

Εἰς τὴν διαπραγματεύσειν τῶν ἐπὶ μέρους προβλημάτων, τὰ ὁποῖα περιλαμβάνονται εἰς τὸν παρόντα τόμον, κατεβλήθη προσπάθεια ὅπως αἱ ἐκτιθέμεναι ἰδέαι βασισθῶσιν ἐπὶ χωρίων ἐκ τῶν συγγραμμάτων τῶν Βυζαντινῶν ἐκείνων, οἵτινες εἴτε συστηματικῶς εἴτε καὶ παρεμπιπτόντως ἠσχολήθησαν μὲ θέματα παιδαγωγικά, ψυχολογικά καὶ μεθοδολογικά. Μόνον ὅπου τοῦτο δὲν ἦτο ἐφικτὸν κατεφύγομεν εἰς ἕτερα χωρία, εἰς ἃ γίνεται λόγος περὶ καθοδηγήσεως, νοουθησεως κλπ. τῶν ἐνηλίκων—λαϊκῶν, κληρικῶν καὶ μοναχῶν. Ἀναγνωρίζομεν τὸ παρακεκινδυνευμένον τοῦ ἐγχειρήματος, ἀλλ' ἐπράξαμεν τοῦτο ἐν τῇ ἐπιθυμίᾳ καὶ τῇ προσπάθειᾳ ἡμῶν ὅπως παράσχωμεν μίαν κατὰ τὸ δυνατόν ὠλοκληρωμένην εἰκόνα δι' ἐν ἕκαστον τῶν ἐν τῷ παρόντι τόμῳ διαλεξιμῶν καὶ ἐξεταζομένων θεμάτων.

2. Σκοπὸς ἀγωγῆς ἐν Βυζαντίῳ.

Ἡ Βυζαντινὴ Αὐτοκρατορία ἔζησεν ἕνδεκα αἰῶνας, διάστημα ἄρκετὰ μακρόν, κατὰ τὴν διάρκειαν τοῦ ὁποίου πλεῖστα